

**САКРАЛЬНІ СИМВОЛИ Й ТЕРИТОРІЇ
ЯК ДІЄВИЙ ЗАСІБ РОЗВИТКУ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА
(на прикладі досвіду міського дизайну
й архітектури сучасного Харкова)**

Ерошкіна О. О., доцент кафедри архітектурного
і ландшафтного проектування

Харківська національна академія дизайну і мистецтв

Анотація. У статті досліджується проблема збагачення міського середовища шляхом доповнення його типологічного вмісту. Підсумком типологічних досліджень стає створення пакету цільових загальноміських дизайн-програм, – насамперед, з музеєфікації й реконструкції сакралізованих фрагментів міського середовища.

Ключові слова: сакральні символи, сакральні території, музеєфікація, дизайн-програми.

Аннотация. Ерошкина О.О. Сакральные символы и территории как действенные средства развития городской среды. В статье исследуется проблема обогащения и достижения единства городской среды путём дополнения её типологического содержания. Итогом типологических исследований становится создание пакета целевых дизайн-программ, прежде всего, – по музефикации и реконструкции сакрализованных фрагментов городской среды.

Ключевые слова: сакральные символы, сакральные территории, музефикация, дизайн-программы.

Annotation. Yeroshkina O.O. The Sacred symbolic Sites as the Special Means of the City environmental Development. The article explores the problem of enriching the City The environment by additions to its Typology. The New Typology of the City Sacred spaces and sites enables the Development of Design-programs for the series of purposes, – the creation of the City Culture and Tradition Maps, the City reconstruction and renovation in some Sacred territories and so on.

Key words: Sacred Symbols, Sacred Sites, Design-programs.

Постановка проблеми. Безперервне й незворотне збіднення й спрощення міського середовища стає чимдалі нагальнішою проблемою. Серед засобів запобігання цим негативним процесам є повернення втрачених міських сакралізованих сенсів і територій до живого міського середовища. Втім, це передбачає суттєвий перегляд його типологічного складу.

Формулювання мети дослідження. Статтю присвячено виявленню найдієвіших типологічних складових міського сакралізованого середовища, – з подальшим їх використанням у розробці цільових дизайн-програм у міській реставрації й реконструкції.

Стаття виконана за планом НДР ХНАМГ.

Виклад основного матеріалу.

У формуванні поєднаного міського середовища (тобто такого, що включає до себе усі найважливіші й суттєві складові) серед інших, – переважно утилітарних, – його складових найзначнішу роль відіграє символіка, пов'язана з сакральною (священною, або освяченою традиціями, духовною) сферою людського буття. Сакральні символи є різноманітними часо-просторовими зв'язками людини з величезними і практично невичерпними зовнішніми й внутрішніми просторами духовного: Віри, Історії, Культури, Традиції, Батьківщини, Роди?ни тощо.

Перш за все духовне асоціюється з церковною традицією, – вищого сакрального, – як глибоко історичною, так і новітньою й оновленою, – але, зрозуміло, зовсім нею не вичерпується.

До кола сакрального належить також і значна частина культурно-історичної спадщини міста й регіону, що звичайно проходить “за відомством” муніципальних виконавчих відділів культури й знаходиться “на обліку” у досить кущих реєстрах “пам'яток історії та культури,” що навіть приблизно не охоплюють реальне різноманіття сакральної художньої спадщини такого багатющого традиціями міста, яким є Харків з власною більш як трьохсот'ятдесятилітньою історією. Отже, “охороняється законом” (і не тільки в Харкові) лише досить невелика частка національної культурної спадщини.

Антиномія “сакралізація” – “десакралізація” є ключовою в аналітичному описі змін сакральної символіки в Харкові протягом ХХ ст..

Слід зауважити, – до кола сакральної культурної спадщини зараз знову входить багато подій та діячів, які, зі зрозумілих причин, у минулому столітті перебували поза межами масової громадської й офіційної державної уваги. Нашвидкуруч перейменовані вулиці ще не вирішують проблему “нової

сакралізації”, як не вирішують вони й завдань “десакралізації” спадщини тоталітарної минувшини.

Нині доводиться, перш за все, оцінювати потенціал можливої “сакралізації” міського середовища Харкова, зі створенням його типологічного комплексу.

Православні сакральні символи у міському середовищі Харкова, – як це не дивно, – продовжують перебувати у занепаді, – досить згадати, що досі у Харкові не відбудовано жодної втраченої православної церковної споруди, продовжується лише наполегливе упорядкування сакрального середовища у межах ділянок храмів, що збереглися. Слід нагадати, – протягом ХХ ст. в самій лише Слобожанщині втрачено близько трьох четвертей сакральних православних церковних споруд. У міській тканині Харкова зяють пустою місця колишнього розташування відомих православних храмів: наприклад, – Святого Різдва, – на початку вул. Конторської (нині Червоножовтневої),

Каплиця на Білгородському узвозі, присвячена Св. Георгію (збудована за проектом УкрНДІпроектреставрація, м. Харків), поновлює поширену на початку минулого століття традицію створення малих сакральних символів. Органічно включені до міської тканини, вони здатні сформувати характерні фрагменти міського середовища, освячені небесною присутністю. Саме такі сакральні символи зараз особливо актуальні у Харкові, де парафіяльні церкви ще не створено у багатьох значущих планувальних районах, – особливо на міській периферії, де немає багатих парафій, здатних фінансувати будівництво значних за об’ємами сакральних будівель. Саме такі – малі – символи здатні створити благотворний контраст у недбало спроектованому міському середовищі переважної більшості планувальних районів Харкова (збудованих у 60-80-х р. р. минулого століття).

Швидкому й різноманітному поновленню церковних сакральних символів заважає й подрібненість православного напрямку віросповідання на п’ять конфесій, а отже – розпорошення коштів та фондів.

Менш численні, ніж православна, парафії енергійно відтворюють власну сакральну символіку. Це, зокрема, стосується сакральних символів юдаїзму, що зовсім не вичерпуються в Харкові професійно відреставрованою кафедральною синагогою на вул. Пушкінській (“УкрНДІпроектреставрація,” автор проекту реставрації – арх. В. Є. Новгородов). Не менш виразна символіка, що створена в інтер’єрному просторі невеликої чотириповерхової будівлі єврейського культурного центру та обласного благодійного фонду “Бейт Дан” («Дім Дана», – названий на честь відомого єврейського праведника; керівник авторської групи УСП “Найс” арх. В. А. Зайденберг; 2000-2002, вул. Динамівська). На внутрішнім символічному ряді дизайну цієї споруди варто зупинитися детальніше. У будівлі “Харківського Ієрусалиму” (визначення автора дизайн-ідеї Є. Котляра) символічно втілено ідею “вічного святого міста”, “дерева життя” (що є логотипом фонду), процитовано теми Стіни Плачу, римської арки Тіта (як символа діаспори). Інтер’єр надзвичайно

насичений символічними значеннями й сенсами, хоча у зовнішньому вирішенні об'єму сакральну символіку, на жаль, майже не експоновано.

Для порівняння: досі не поновлено в Харкові музей православних церковних старожитностей на вул. Червонопрапорній (колишній Каплуновській), хоча будинок зберігся і може бути відреставрований та модернізований.

Католицькі сакральні символи виразні як у складі історичного центру (вул. Гоголя), так і за його межами, – у Великій Данилівні (католицька каплиця), Олексіївці (досі не добудований католицький культурний центр на вул. Клочківській). З приводу незначної кількості парафіян такі споруди, на жаль, не стають визначальними ані в силуеті міста, ані в його планувальній структурі.

Поширення просторових церковних сакральних символів за межі центрального району м. Харкова природне, – адже саме там мешкає переважна більшість жителів міста, а отже – й парафіян. Формування системи церковних сакральних символів у Харкові продовжуватиметься й далі, – питання лише полягає в тому, щоб воно відбувалося у відповідності до певних закономірностей побудови харківського сакрального ландшафту. Наприклад, вдало розташований відносно Олексіївського житлового масиву Свято-Сергіївський храм (що на Павловому полі, – біля перетину вул. Дерев'янка з просп. Леніна). Проте з боку нового громадського центру Павлова поля він багато в чому втрачає значення просторового сакрального символу, – з причини неузгодженості широкомасштабної забудови з досить малим за об'ємом, хоча й струнким за побудовою, храмом.

Меморіальні парки й сквери. Сакралізоване значення надано в місті певним ландшафтним територіям, – наприклад, вздовж західних схилів Університетської гірки, – від сходового каскаду навпроти вул. Полтавський шлях до каскадного скверу біля Покровського монастиря (не випадково саме тут встановлено пам'ятника “мандрівному філософові” Г. С. Сковороді). Сакральний потенціал цього місця не виявлено повною мірою досі.

До втраченої сакральної символіки неабиякої духовної вартості належить багато в чому й середовище харківських міських кладовищ, де державна увага протягом другої половини минулого століття приділялася лише воєнним похованням. В іншому середовище потойбічної сакральної символіки також продовжує перебувати в занепаді. (Єдиним позитивним винятком можна вважати збудований в межах міської території Харкова, – біля окружної автомагістралі, – німецький воєнний цвинтар, спеціально спроектований й такий, що продовжує розбудовуватися, – присвячений збиранню решток загиблих підчас Другої світової солдатів вермахту.) Спроби відновлення сакрального значення простору знищеного у 1977 р. кладовища між вул. Пушкінською та Артема досі залишилися невдалі й марні з причини часткової забудови території парку “Юність” та подальших наполегливих спроб утилітарно-комерційного використання вартісних ділянок цієї міської території. Розташовані на бровках стрімких схилів харківські кладовища майже

зовсім не використовуються у формуванні змістовних ландшафтно-архітектурних споруд, – меморіальних парків та скверів, а іноді межі цвинтарів знаходяться у небезпечній близькості від порушених водною ерозією ділянок рельєфу (наприклад, – міське кладовище № 9).

Виходом з глухого кута може виявитися створення по межах кладовищ спеціалізованих меморіальних ландшафтних споруд, що дозволять архітектурно оформити територію вічного спокою й створити для неї необхідні ландшафтні буфери.

Іншим різновидом меморіальних парків та скверів в Харкові можуть виявитися ландшафтні споруди, що поєднують наділені сакральним змістом елементи природного ландшафту міста в комплекси екскурсійно-прогулянкових маршрутів. Такі маршрути можуть бути створені, зокрема, вздовж верхньої бровки та підніжжя журавльовських схилів – починаючи від Дівочої та Чернишової гірок (місця помешкання харківських першопоселенців) – з включенням бровки схилів парку Політехніки, – а також – вздовж східних схилів Холодної та Лисої гір.

Сакральні символи історичного часу є найпоширенішими в міському середовищі Харкова. Такими виступають особливо визначні архітектурні споруди й будівлі (між іншими – й спеціалізовані сховища історичних експонатів), а також – традиційні пам'ятники й монументи різного обсягу та просторового значення.

Музейну сакральну символіку (музей як кафедральний собор ХХІ ст.) у Харкові взагалі експоновано дуже стисло. Багатство міського середовища не в останню чергу визначається чисельністю й різноманіттям музейних будівель, проте непомітна динаміка зросту їх кількості в Харкові. За офіційними даними у півторамільйонному місті діють (разом з “Музеєм сексуальних культур світу”) лише десять(!) музеїв, – серед цих споруд сакралізований зміст має лише половина. Між іншим, розташований в самому центрі міста, – на майд. Конституції, – Історично-краєзнавчий музей (в колишній будівлі міського ломбарду) не несе у навколишньому середовищі жодних ознак сакралізованого простору.

Музеєфікація є чи не найпоширенішим засобом збереження й сакралізації міського середовища, проте потребує розробки для Харкова спеціалізованої дизайн-програми.

Скульптурні пам'ятники як численні символи історичної сакральної спадщини перебувають зараз на порозі рішучих змін їхніх місць і ролі у формуванні міського середовища. Найбільш характерний останній приклад, – намір міського муніципалітету Харкова перенести відомий монумент на честь 50-річчя встановлення радянської влади в Україні (1967) з майдану Конституції до заводського району. Щоправда, міське чиновництво керувалося зовсім не естетичними чи етичними критеріями: починається підготування до будівництва чергового напівпідземного торговельного центру.

На черзі до “переселення” – величезний радянський скульптурний символ партійного діяча й вождя на майд. Свободи, який суперечить новому

змістові найбільшого загальноміського простору Харкова, та й архітектурно-дизайнерській побудові його головної частини біля комплексу Держпрому.

Відновлюється давня харківська традиція спорудження скульптурних пам'ятників, створюваних на знак щирої подяки міської громади тим чи іншим особам. Саме такі сакральні скульптурні символи було встановлено у Театральнім сквері сто років тому. Перервана тривалою епохою панування офіційного вшанування “номенклатурних персон та осіб”, ця традиція й досі не може поновитися у повнім обсязі через відсутність чітких механізмів втілення громадських (й громадянських) намірів. Черговим негативним прикладом є незгода адміністрації встановити пам'ятник відомій артистці-харків'янці Л. Гурченко біля головного фасаду будівлі ХАТОБу.

Поетику “храмів мистецтв” зараз майже витіснено з міського середовища, – навіть у найбільших міських спорудах зазвичай домінує не сакрально-мистецька змістовна символіка, але комерційна.

Іншим (несакральним) боком використання скульптурної пластики у формуванні виразного міського середовища є поява скульптурних зображень кількох відомих літературних героїв (пам'ятник отцеві Федору на першій (колись урядовій) платформі Південного вокзалу; скульптурна група героїв “Дванадцятьох стільців” біля ресторану “Ріо” на розі Чернишевської-Петровського). Тут ми маємо справу з псевдо-сакралізацією, – феноменом маскування символів “низової” (так званої “треш-культури”) під символи сакральні. Зворотній бік схожого процесу – приниження колись вищих радянських офіційних партійно-урядових символів майже до рівня «кітч-» або ж “треш-культури.” Досить згадати молодіжні “хеппенінги” й “тусовки,” мандрівні “Луна-парки” біля підніжжя пам'ятника Леніну на майдані Свободи, які з відомих причин були б неможливі ще якихось півтора десятиліття тому.

Втім, “виселення” колишніх “священних символів”, а нині – так би мовити – “ідолів комунізму,” зовсім не супроводжується осмисленим проектуванням нового пристосованого до них середовища (як то, наприклад, було зроблено в Угорщині, де символи минулої комуністичної епохи зібрано до тематичного “парку скульптур,” куди влаштовуються туристичні екскурсії).

Прикладом спроби надання сакрального змісту новим майданним просторам, що виникли в центрі міста останніми роками, може послугувати так званий майдан Архітекторів біля перетину вул. Совнаркомівської й Дарвіна з Пушкінською. Слід звернути увагу на спонтанність формування саме цього простору, що виник навколо відомого “пам'ятника закоханим” над підземним простором станції метро “Архітектора Бекетова.” Ідея архітектурного керівництва міста доповнити цей монумент “сімома символами Харкова” є спробою зробити простір тематично відповідним назві майдану.

За відсутності будь-якої програми розбудови скульптурно-пластичної складової міського інтер'єру спроби встановлення нових монументів матимуть такий же випадковий характер. Необхідний подальший просторовий аналіз міської структури, – з визначенням місць, де встановлення скульптурно-

пластичних акцентів є найбільш доцільним. Цікаво, наприклад, порівняти сакральне середовище двох головних вулиць Нагірного району, – Сумської та Пушкінської, – стосовно характеру розміщення скульптурних монументів. Таке порівняння допоможе точніше визначитися з міською територією, придатною для їх розміщення та уникнути помилок, як це сталося, наприклад, з дуже випадковим розташуванням пам’ятника Мечникову на перехресті навпроти інституту, що носить його ім’я. Для Пушкінської характерним є таке планувальне розміщення монументів, коли ті оформлюють “кишеньковий” майданний простір (наприклад, посеред скверу, як це зроблено з бюстовою скульптурою на честь Скрипника, встановленою на тій же Пушкінській). Лишилася невикористаною можливість створення схожого простору й побіля інституту ім. Мечникова.

Меморіальні позначки (знаки, дошки) є своєрідними посвідченнями культурної сакральної вартості певних місцин та будівель міста (іноді їх використовують як “охоронні грамоти” певних будівель, – між іншим і таких, що зовсім не становлять архітектурної вартості, – аби забезпечити їх від знесення: адже колись “тут жив Герой Радянського Союзу...”)

Меморіальна дошка багато в чому втратила якості сакрального (тобто освяченого аурую історичного часу) символу або знаку, – особливо з приводу невластивого розташування у просторі реального зорового сприйняття, – адже все частіше, на жаль, з причини загрози вандалізму, меморіальні дошки закріплюють на такій значній висоті, яка не дозволяє навіть роздивитися ім’я увічненої особи. Іноді меморіальні дошки несанкціоновано переміщують зовсім у випадкові місця, як, наприклад, “сховали” у мало примітному місці фасаду присвячену видатній артистці Н. Ужвій меморіальну дошку – з причини побудови вітрини чергового, “вмонтованого” до першого поверху житлового будинку, “бутіку” по вул. Гіршмана.

Напевне, такі малі сакральні символи-знаки, якими є меморіальні дошки, повинні доповнюватися “супутніми” елементами міського дизайну, – пам’ятними позначками – що акцентували б увагу в буденному міському просторі на певному діячеві та часах його діяльної творчості. Це допоможе уникнути знецінення символу, як це трапилося, приміром, з меморіальною дошкою, присвяченою Кондратюку (Шаргееві), – її невдало розмістили на стіні відомого “Автомату” на Сумській, збудованому на місці будинку, де насправді працював геніальний конструктор і вчений. Слід навести ще один приклад, цього разу – недобро-кумедний: на стіні невеличкого особняка по вул. Чубаря (де нині міститься розрахунковий відділ райвно) розміщено меморіальну дошку на честь першого власника будинку, який свого часу влаштував тут чудові домашні концерти за участю видатних майстрів, – Ф. І. Шаляпіна та ін.. Якщо зважити на сміттєвий кіоск, що розташовано просто навпроти головного фасаду цього будинку, зміст написів меморіальної дошки відлунує злюю іронією стосовно наших часів. Щоб не траплялося отаких “кумедних” збігів, потрібно зовсім інше, нетрадиційне розташування символів

відносно міського простору, – зі створенням умов його трансформації у значуще сакральне середовище.

Між іншим, і практика перейменування вулиць, що поширюватиметься й далі, повинна бути підкріпленою встановленням відповідних меморіальних споруд. Досі таке перейменування носить суто механічний характер (досить згадати хоча б вулицю, що носить ім'я видатного харківського поета-нонконформіста Чичибабіна, – на ній нема жодного відповідного монументального символу, а малий культурний центр, присвячений творчості поета, – разом з меморіальною бібліотекою, – міститься зовсім окремо – у центрі культури Київського району на вул. Скрипника).

Висновки. Отже, підсумком поданих і подальших досліджень може виявитися створення пакету змістовних загальноміських дизайн-програм з комплексом пропозицій, перш за все, – з ретельного й систематичного перегляду та суттєвого доповнення реєстру пам'яток історії та культури, – з уточненням також і списку пам'яток архітектури у м. Харкові; іншою пропонованою до розробки програмою може виявитися картографування просторів сакральної культури й традиції у складі міської території, – з метою визначення територій музеєфікації та впровадження цільових дизайн-ідей та дизайн-програм стосовно реконструкції й реставрації сакралізованих фрагментів міського середовища. Для успішної реалізації таких програм необхідне їхнє включення до генерального плану розвитку міста та комплексу заходів зі сталого розвитку у відповідних нових спеціальних розділах.

Література:

1. Розенблум Е.А. Время и пространство в музейной экспозиции или (Тридцать лет спустя) //Музееведение. На пути к музею XXI века: музейная экспозиция: Сб.науч.тр. НИИ культуры. – М., 1996. – с.177-194.
2. Когляр Е.А. Традиция, данная в ощущение. Еврейский культурный центр Бейт Дан //Ватерпас. – Харьков, 2002. - №41. – с. 14-15.

Надійшла до редакції 7.04.2009